

duct of early Old Hungarian (10—13th century) place name formation. Its productivity came to an end relatively early on but the number of place names involving it and still recoverable today is substantial. — The paper also raises some more general issues in historical onomatology, especially with respect to etymologies of proper names.

LORÁND BENKŐ

Néhány megjegyzés faneveinkről

(*Bükk, dió, gyertyán, gyümölcsény, gyűrűfa, éger, kőris, mogyoró, tölgy*)*

Tölgy

Tölgy szavunkról, amelynek van *töl*, *tül* alakja is, a TESz. azt írja: „Bizonytalan eredetű szócsalád. Tagjai talán oszét jövevényszavak: vö. osz. K. *tüldz*, Ny *toldzæ* (MSFOu. 151. sz. 330). Az oszét szavak *tül*- ~ *töl*- alapszava a *tölgy* indoeurópai nevével lehet etimológiai kapcsolatban... A *dz* elem főnévképző; vö. osz. K. *sivi*(¹)*ldz*, Ny *sibul-dzæ* 'szilfa' (MSFOu. 151. sz. 330)". Az EWUng. szerint bizonytalan eredetű, talán az alánból, a *tölgy* és a *töl* viszonya nem világos, esetleg két különböző átvétel.

A szó eredete régóta foglalkoztatja a magyar és a nemzetközi tudományt. Már N. SEBESTYÉN IRÉN megállapította: „Im Zusammenhang mit dem Laubbäumen ist die Frage der alten Quercus-Namen das schwerste Problem.” (Zur Frage des alten Wohngebietes der uralischen Völker: ALH. 1. 1951: 324). A kérdést MOÓR hozzászólása (Die Ausbildung des Urungarischen Volkes im Lichte der Laut- und Vorgeschichte: ALH. 6. 1957: 279—341, különösen 329—33) után finnugrisztikai szempontból HAJDÚ zárta le (Über die alten Siedlungsräume der uralischen Sprachfamilie: ALH. 14. 1964: 47—83, különösen 56—7). Itt HAJDÚ így ír: „Ich halte es für notwendig zu betonen daß Quercus keinen einzigen uralischen, ja nicht einmal finnisch-ugrischen Namen hat” (i. m. 56). Valószínűtlennek tartja, hogy a volgai—finn korból származó finn *tammi* és a magyar *tölgy* bármilyen összefüggésben lenne. Egy hosszú jegyzetben azután foglalkozik a magyar *tölgy* szó kérdésével. Gondolatmenetének lényege, hogy HAJDÚ azokkal ért egyet, akik nem tartják lehetségesnek, hogy a magyar *tölgy* szóvégi *-lgy* hangkapcsolata egy eredeti palatalizált finnugor *l'* hangra menjen vissza. Ugyanakkor egyetért BENKŐVEL abban, hogy a *-gy* nem lehet magyar képző, mert ez a képző csak magánhangzó végű tövek után állhat. Nem fogadja el MOÓR javaslatát sem, amely szerint mind az *-l*, mind a *-gy* képzők lennének. HAJDÚ végkövetkeztetése: „Meines Erachtens dürfen wir ung. *tölgy* seiner Herkunft nach auch weiterhin als ossetisch oder als unbekannt betrachten” (i. m. 57, 6. jegyzet).

ABAEV részletesen foglalkozik a szóval (i. m. 315—6). JOKI véleményéhez csatolkozva elutasítja MOÓR álláspontját, hogy a szó magyar jövevény volna az oszétban. Ugyanakkor rámutat JOKI indoeurópai etimológiájának (amely szerint az oszét szó az indoeurópai **drV-*, **dVr-*, tehát a *tree*, *derevo* stb. rokonságához tartozna, l. fent) gyengéire. Mindekelőtt probléma van a vokalizmussal. ABAEV szerint a feltételezett *-a-* a töben az oszétban nem lesz *-u-* csak egy *u*-epentézissel, de nincs alapunk *-au-*, vagy *-āu-* feltételezésére. Probléma van az *-l*- mássalhangzóval, a *-ʒ/-ʒæ* képzővel is. ABAEV arra mutat

* A tanulmány az MTA és az SZTE Turkológiai Kutatócsoportjában készült, támogatást kapott az NKFP 5/2021 és az OTKA T034955 számú pályázat keretében. A magyar adatok feldolgozásban közreműködött Gulyás Borbála és Bibor Máté. A közlemény első részét l. MNy. 2004: 260—73.

rá, hogy a képző valóban létezik az oszétban, de nem fanevet képez, hanem egy sor más szót is, amely nem fanév. Ez azonban csak annak elutasítását jelenti, hogy a képzőben egy 'fa' jelentésű szót, vagy egy ilyen jelölő képzőt keressünk, de nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy a szó az alánban keletkezett belső képzéssel. ABAEV szerint egy **taur(a)ti* alakból lenne levezethető a szó, mert a *-ti*-ből szabályosan lehetne *-z/-zæ*, és az *r > l* magyarázható az utána következő *i* hatásával. Végző fokon a szót egy indoeurópai **teu-*'erős' tőhöz köti, amelyből szerinte levezethetők szavak, amelyek 'erős fa', 'erős állat' stb. jelentésűek. Felhívja végül a figyelmet arra, hogy a szó összefügghet a hovari (khowar) és pamiri idga *tūr* 'hegyi köris' szóval. ABAEV véleményét GAMKRELIDZE és IVANOV (i. m. 529) nem fogadták el, s az oszét szó eredetét etimológiai szempontból homályosnak tartják. Mindenesetre JOKINAK (Uralier und Indogermanen. MSFOu. 151. Helsinki, 1973. 330) és ABAEVNAK (l. fent) igaza van abban, hogy az oszét szó nem lehet sem magyar, sem finnugor eredetű. Ugyanakkor nem zárhatjuk ki, hogy a magyar *tül* forma és a prótopermi *tšl'z-* (zürjén *til'*, udm. *tel'*) 'fiatal, sűrű erdő' (l. V. I. LYTGIN — E. S. GULJAEV, *Kratkij etimologičeskij slovar' komi jazyka*. Moskva, 1970. 279) valamilyen formában összetartozhatnak. Itt a 'fiatal, sűrű erdő' > 'tölgy' jelentésváltozás ugyanúgy történhetett, mint azt fentebb láttuk *bükk* szavunk kapcsán a török *meşe* szónál. Hogy a *tül alak egy harmadik nyelvből került a permi nyelvekbe és a magyarba, az természetesen lehetséges.

H. W. BAILEY (Dictionary of Khotan Saka. Cambridge, 1979. 129) összeveti a magyar *tölgy* szót és oszét megfelelőjét szaka *ttila* 'tree, shrub' szavakkal, tehát végző fokon egy korábbi iráni **talu-* formával, amely az ind *tarú* 'fa' (l. fent) párja lenne, de lehetségesnek tartja, hogy az oszét és magyar szavak egy **tarθrya-* formára mennek vissza, és utal a Henning Memorial Volume 1970. 31—2-re. Ezt a szót azonban nemrég EMMERICK tárgyalta (R. E. EMMERICK — P. O. SKJAERVA, *Studies in the Vocabulary of Khotanese*. Wien, 1982. 51), ahol megállapítja, hogy a szaka *ttila* egy szanszkrit eredetű jövevény (*taila*), jelentése 'olaj' és BAILEY etimológiái elfogadhatatlanok.

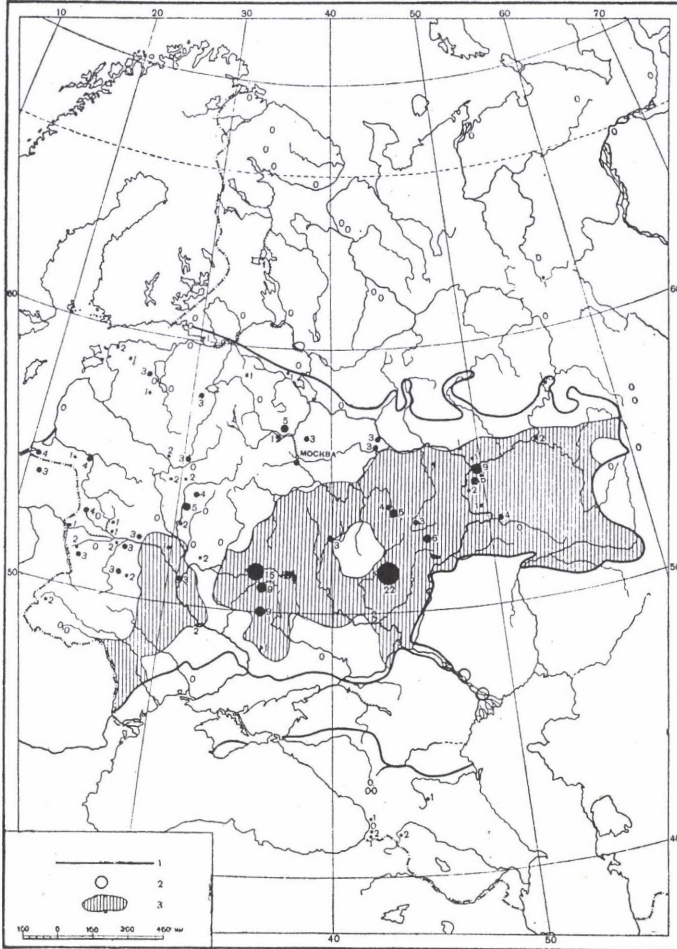
Ez azonban nem oldja meg közvetlenül sem a magyar *tölgy*, sem az oszét *tulz* kérdését. Annyi bizonyos, hogy a két fanév összefügg, és a *tölgy* szó a magyarba nagy valószínűséggel az alánból került, esetleg mind az alánba, mind a magyarba egy ismeretlen harmadik nyelvből. S az is feltételezhető, hogy ezen harmadik, nagy valószínűséggel szintén iráni nyelvből való a magyar *töl*, *tül* és permi társai. Végül a *töl és a *tölgy összefüggését csak az alánban lehet elképzelni. Tehát iráni *tülē (→ magyar, permi) > *tülj (> oszét *tuldz*, *tulzæ*) → magyar *tölgy*.

Hol vehettük át a *tölgy* szót? — A válaszhoz a nyelvész még egy adalékkal járulhat hozzá. A tölgyfajták másik magyar neve a *cser* (ma: *Quercus cerris*). Ez déli szláv eredetű (← déli szláv *cerb*, részletes tárgyalását l. KNEJZSA 1955. i. m. 127—8). A déli szlávba a balkáni latinból került. A magyarság nyilvánvalóan a honfoglalás körül ismerhette meg, még egy olyan korai korszakban, amikor a /c/ hangot nem ismerte, és a szláv /c/-t /č/-vel, azaz *cs*-vel helyettesítette.

Ha vizsgálatainkból kizárjuk a Magyarországon honos hat fő tölgyfajta közül a csak déli elterjedésű kocsánytalan tölgyet (*Quercus petraea*) és az olasz tölgyet (*Quercus Virgiliana* Ten.), és megnézzük a maradék négy tölgyfajta: a kocsányos tölgy (*Quercus Robur*), a csertölgy (*Quercus Cerris*), a molyhos tölgy (*Quercus pubescens*) és a magyar tölgy (*Quercus Farnetto* Ten.) mai elterjedését (l. CSAPODY—CSAPODY—ROTT i. m. 242, 249, 252, 255), egyedül a kocsányos tölgy elterjedése jöhet szóba, mert ennek a Kaukázustól északra fekvő területen is van képviselője. — Jó áttekintést ad NEJŠTADT (i. m. Fig. 202) térképe (2. sz. térkép), amely a kocsányos és a kaukázusi tölgy elterjedését mutatja a volt Szovjetunió határáig. Az egyenes vastag vonal a tölgy későholocén kori

elterjedési határait jelzi, míg a sűrűn vonalkázott terület a tölgy jelenlegi elterjedését rögzíti. Jól látható, hogy az Azovi-tenger és a Kaszpi-tó közötti sávon nem volt a későholocénban és a mai napig sincs tölgy, csak attól délre és északra. Szórványos előfordulást jelző karika a Volga deltájában látható.

2. térkép

A tölgy elterjedése a késő holocénban és jelenleg (NEJŠTADT i. m. 1957. Fig. 202.)

A növényföldrajzi elterjedési térképek alapján *tölgy* szavunkat vándorlásaink szinte minden pontján, esetleg a Kaukázustól északra, a Krímben, de a vándorlási út északi határán vagy a Kárpátok keleti oldalán, s végül a Kárpát-medencében egyaránt átvehettük. Ugyanakkor az oszét szó csak az alánok által korábban lakott vagy az oszétok által lakott területen jelenhetett meg. S mivel *tölgy* szavunk minden valószínűség szerint alán eredetű, az átvétel helye a Fekete-tenger északkeleti partján történhetett (l. alább). A régi *töl*,

tül átvétele kevésbé határozható meg. A TESz.-nek igaza lehet, ez a korai fanevünk a *tölgy* szavunktól független átvétel.

Nem érdektelen *tölgy*, illetve *tül* és *cser* faneveink Árpád-kori elterjedését is szemügyre venni. Az Árpád-kori faneveinkről összeállított adattár (I. fent) szerint a *tölgy* és *tül* adatok az ország minden megyéjében megtalálhatók, míg a *cser* az Árpád-korban többségükben a Kárpát-medence déli területein mutatható ki.

Kőris

Valamivel könnyebb a helyzet *kőris* szavunkkal. Az adatok a következők.

K ő r i s 'ash tree (Fraxinus sp.)', GN 1055 *keurif tue* [kü:riš tü:], 1086 GN *kýris* [küriš], 1171 GN *keurus* [küriš], 1193 *keuref bocor* [küreš bokor], 1270 *kwerus-fa* [kö:riš-fa] | *kőris* < *keürüs* ← *kevriüş* < *kevriuč | T *kebrüč* 'ash tree'.

OT *küvrik* <*kwrik*> 'a thorny tree' (AK first syllable unvocalized, read hitherto as *kevrik*, but see Kirg); MT —; NT: *Chuv kavāras, kavrās, kavārs, karās* 'jasen'; NW *koričagač* 'jasen' (Tat cf. *korič* 'stal' < *kurč* 'tough, hard, steel' < *kurč temür*), *koros agas* 'jasen' (Bashk cf. *koros* 'stal'), — (SibT), *küyrök* 'čiliga [borsófa, Caragana frutescens] (Kirg), — (Kaz), — (Kklp), *küyriš* 'jasen', *küyreviš* 'kustarnik' (Nog), *kürüč* <*kyrytsch*> *agač, krjuč* 'jasen' (CrTat KÖPPEN i. m. 1: 588), — (Kar), *güyrüč* 'jasen' (Kum), *kürüč* 'jasen' (Krch), *küyrüč* 'jasen', *klen [juharfa Acer]* (Blk); SW — (Tkm), *k'öyriüş agaji* 'jasen' (RAz), *g'öyriüş* 'jasen' (AzSev), — (Tt), *kürüč, küvrüč* 'bir çeşit ağaç, dayanıklı ve uzun boylu bir çeşit ağaç [tartós, magas törzsű, kemény fa]' (TtD VIII 3047, 3056) — (Khor), — (SOgh); *KH* — (Kh); *T* — (Uzb), — (Turki), — (MUyg), — (Sal), — (YUyg); *S* — (AltL, AltTK, AltQk), — (Hak), — (FY), — (Tuv), — (Tof); *Y* — (Y).

Mong. Literary Kalm. *küirüs* (POZDNEEV apud LIGETI L., A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Bp., 1986. i. m. 309, cf. J. R. KRUEGER, Materials for an Oirat-Mongolian to English citation dictionary. Bloomington, 1984. 3: 756: *küyirüs, kü:rüs* 'Esche, Eschenholz' (KalmWB) (← Kipchak). — Oszét *kaerz/kaerzæ* 'jasen'. — KÖPPENél (i. m. 1: 588) még: „Tatarisch im Kaukasus: *Georjusch* [olv. *görüš*], Kasikumükisch: *Gejrjusch* [olv. *gejriüş*]”. Régebbi adatok a Krímről található még PALLASNál és másoknál (I. U. BLÄSING, Pflanzennamen im Kumükischen I. Fraxinus und Acer: Studia Etimologica Cracoviensa 7. 2002: 8, 5. jegyzet).

A fenti adatsorhoz több megjegyzést kell fűznünk. Mindenekelőtt le kell szögezni, hogy a szó csak a Volgához átköltözött kalmüköknél és azok irodalmi nyelvében van meg, ott világosan török eredetű, amint ezt már RAMSTEDT (Kalmükishes Wörterbuch. Helsinki, 1935. 250b) — egyébként a csuvas és a magyar adatokra is utalva — megállapította. Nincs tehát semmilyen török—mongol ősi egyezés, amelyre ABAEV hivatkozik. — Az olyan törökországi török adatokat, mint *gür* 'wood, bush, marshy land', *gürgen* 'hornbeam, horn beech (Carpinus betulus, [gyertyán])' (Tt), *gürüz* 'gustoj, častyj (o lese, kustarnike)' (Tt-R), *gür* 'gustoj, pyšnyj', *gürgen* 'grab (Carpinus [gyertyánfa])' (Gag) is le kell választanunk a szócsaládról, ezek összefügnek a Tt *gür* 'abundant, dense, thick' szóval, a gyertyánfa nevénel még visszatérünk rá (I. H. EREN i. m. 157, aki a szó tövét ismeretlennek mondja). A törökországi nyelvjárási *kürüč, küvrüč*, mint erre BLÄSING is utal (i. m. 9) bevándorolt karacsáj-balkároktól származik, valójában tehát nem törökországi török adat. — Noha LIGETI ide vonja (1986. i. m. 308), nem tartozik közvetlenül a szócsaláddhoz a tatár és a baskír adat sem (I. RÓNA-TAS, Loan-words of ultimate Middle Mongolian origin in Chuvash. In Studies in Chuvash Etymology I. Szeged, 1982. 105), ugyanis a tatár *korič*, baskír *goros* mai jelentése 'acél', de eredeti jelentése 'kemény, erős'; őtörök alakja *kurč*; gyakran használták az erős vas jelzőjeként, ezért a jelző önál-

lósult, s számos török nyelvben jelent acélt is vagy csak acélt. Így már csak acélt jelent a Codex Cumanicusban is: *kurč* 'Stahl'. A szó megvan a mongolban is *qurča* 'éles, hegyes (pl. kés) stb.' jelentésben. Itt tehát azt tapasztaljuk, amire ABAEV, GAMKRELIDZE—IVANOV és mások is utalnak, hogy a 'kemény, erős' és a 'fa' jelentések sok helyen egymással összefüggnek. Valójában a kemény és a puha fák szembeállításában válik ki a 'kemény'. A tatárban és a baskírban tehát a kóris a 'kemény' fa. (Ehhez l. a török nyelvjárási adatokat.) Mégsem teljesen véletlen, hogy éppen ez a szó vált itt jelzővé.

Nem régen jelent meg IVANICS MÁRIA és MIRKASYM A. USMANOV kiadásában a Volgavidék egyik legjelentősebb történeti-legendás szövege, a Däftär-i Čingiz-nämä (Das Buch der Dschingis-Legende. Szeged, 2002.). Ebben a több rétegből összeállt XVII. századi szövegben leírják, hogy Dzsingisz kán, amikor birodalmát megalapította, különböző szimbolikus ajándékokat adományozott a legfontosabb törzsi vezetőknek. Ezek között voltak fák is. A szöveg szerint „a te fád pedig legyen...” (*säning agajing ... bolsun*). A szöveg a nagy presztízsű és indiai eredetű szantálfa kivételével a környezet fáit sorolja fel. Nem érdektelen, hogy itt Dzsingisz kán fája a platán, a többi bég pedig a következő fákat kapja: vörösfenyő, almafa, mezei szil, nyír, nyár, szil, vastagfűz, hárs, berkenye, tölgy, juhar, borókafenyő, szantál, kóris és éger (IVANICS MÁRIÁNAK köszönöm, hogy az adatokra felhívta a figyelmemet). A Dzsingisz-name faneveinek vizsgálata egy külön dolgot érdemel, itt most csak arra hivatkoznék, hogy a 'kóris' a szövegben *küyrüč*, *kürüč* alakban szerepel, illetve ennek az alaknak néhány esetben pontatlan vagy hibás változatait tartalmazza (*kübrüč*, *küryü*, *kürüč*, a *č* esetében a három pont helyett sokszor egy ponttal vagy anélkül is). A már nem értett **kürüč* alakot mind a tatárban, mind a baskírban részleges népetimológiával behelyettesítették az 'acél, kemény' jelentésű *kurč* tatár, illetve baskír megfelelőjével, vagyis a magashangú *kürüč* helyébe a mélyhangú *kuruč*, illetve ennek mai tatár és baskír megfelelője *korič*, illetve *koros* került. RÄSÄNEN (Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen. Helsinki, 1969. 245) szerint: „Ob zu *käb-rä-k* 'zerbrechlich'; Ob lat. *Fraxinus* 'Esche' zu *frangere* 'zerbrechen' gehört?“. Erre épített LEVITSKAJA (In: *Étimologičeskij slovar* tjurkskij jazыkov. Obščetjurkskije i mežturkskije leksičeskie osnovy na bukvy „K“). Moskva, 1977. 152), aki szerint ezek a szavak egy **kebrič* formára mennek vissza és összefüggenek a *kebrik*, *kevreč* 'friable, fragile' szóval. A latin *fraxinus* az indoeurópai *b^herH¹* '-nyirfa' tőhöz tartozik (l. fent GAMKRELIDZE—IVANOV 1995. 531—2), tehát az orosz *beresta* rokona egy 'nyír' → 'kóris' jelentésváltozással, és semmi köze a 'törékeny' jelentésű szavakhoz.

A csuvas *-avā-* hangkapcsolat közvetlenül egy *-avu-* vagy *-ävü-* hangkapcsolatra megy vissza, ez utóbbi visszamehet egy *-ebü-* vagy *-egü-* kiinduló alakra: *avār-* 'öröl' < *evür-* < **ebür-* (→ magyar *őr-öl*), *šavār-* 'csavar' < *čävür-* < **čäbür-* (→ magyar *csűr-*), illetve *tavār-* 'visszafordít' < *tävür-* < **tegür-* OT *tegir-*. Ennek alapján a csuvas *kavāras* stb. alakok egy **kebürüč* vagy **kebrüč* formára mennek vissza. Arra viszont LEVITSKAJA joggal mutat rá, hogy a csuvas (és oguz) *-eb-* hangkapcsolatnak a kipscak nyelvekben szabályosan *-üy-* felel meg (l. az *eb* 'ház, jurta' jelentésű szót, amely a kipscak nyelvekben *üy* alakban található). — Mindebből következik, hogy az ócsuvas **kebürüč/kebrüč* és a korai kipscak **küyrüč* fényében az ótörök alakot **kebrüč* formában kell rekonstruálnunk. A magyarba átkerült forma *kevrüč* > *kevrüş*. A török átadó *kevrüş* alak utolsó más-salhangzója esetleg kissé már palatalizált (*kevrüş*), s ez a magyarban *keürüş* > *kóris* alakuláson ment át. Vagyis a magyarba az ócsuvasból került át a szó. BLÄSING (i. m. 12) a különböző magyar helyesírási alakok egy része mögött többféle török átadó alakot vél felfedezni, erre azonban semmi szükség nincsen. — Az ótörök **kebrüč* az ócsuvasban **kevrüş*, kipscak nyelvekben **küyrüč* lett, az azeri **göyrüč* kipscak jövevény, a szó a többi

oguz nyelvből hiányzik. — Mint fentebb kimutattuk, a nyugatmongol adatok a törökből, közelebről a kipszak nyelvterületről származnak.

Teljességgel elfogadhatlan DYBO „altaji” rekonstrukciója (Semantičeskaja rekonstrukcija v altajskoj etimologii. Somatičeskie terminy [plečevoj pojas]. Moskva, 1996. 11), aki a szó „altaji” alakját **k'ewir* formában rekonstruálja, majd ezt két rekonstruált alakkal támasztja alá: ótörök *kävrü-č és mandzsu-tunguz *χiβagda*. A mandzsu-tunguz alak idevonása hangtani és alaktani szempontból egyaránt elfogadhatatlan, a török alak rekonstrukciója téves, -č képzőt növénynevekben nem lehet kimutatni, ilyen csak rokonságnevekben fordul elő, ahol kicsinyítő, kedveskedő funkciója van (M. ERDAL, Old Turkic word formation. Wiesbaden, 1991. 44—7, l. még BLÄSING 2002. 16).

Az oszét *kaerz* | *kaerzæ* 'jasen' szót ABAEV (1958. 1: 587—8) az oszétban ócsuvas, illetve bulgár-török jövevényszónak tartja, mivel a szó megvan a mongolban is és nincs az oszétban etimológiája. Mint fentebb láttuk, a szó csak kései jövevényszóként van meg a Volgához költözött kalmükben. A szót tehát nem tarthatjuk „altaji” vagy akár őstöröknek. Tipikusan csak nyugati ótörök. Ugyanakkor az oszét alak biztosítja, hogy a szó vég az átdadó formában már szibiláns és nem affrikáta volt, ez utóbbi megőrződött volna, tehát itt egy *kevrüš, *kevrüš vagy *kevrüš* lehetett az átdadó alak — a szó akár török, akár végső fokon nem török eredetű. Ugyanis a török -č oszét megfelelése -c, l. török *burč* 'bors' → oszét *burc*, *burcae*. Ennek hangtörténeti jelentősége igen nagy, ugyanis az őstörök /č/ igen sok szavunkban mint /š/ jelenik meg (*sok*, *kos*, *orvos*, *bársony*, *besenyő*, *borsó* stb.), s ugyanez a /č/ a csuvasban /š/ lett. Mivel azonban a korai magyar nyelvjárásokban is feltételeznek egy č ~ š megfelelést (*csillag*, *sajog* stb.), elvileg elképzelhető lenne, hogy a magyar még /č/-t vett át, és az /š/ magyar fejlemény. Ezt azonban ebben az esetben kizárhatjuk. Ezzel török jövevényszavaink hangtana számára egy fontos kronológiai és nyelvjárási kritériumot rögzíthetünk. Így nagy valószínűséggel két török rétegből származik például a *kis*, illetve a *kicsiny*.

Néhány török nyelvben a kőris nevéként a perzsa eredetű *dardar* is szerepel: *dardar aġači* 'jasen' (Tat), *dardar* 'jasen' (Bashk), *dardar* 'jasen' (AzDN-K). Az eredetileg 'szil' jelentésű és talán arab eredetű *dardār* perzsi elterjedéséről részletesebben l. EILERS tanulmányát (i. m. 80). Aligha tartozik ide a türkmén *dagdan aġaji* 'jasen' (RTkm), vö. *dagdan* 'karkas [ostorfa, *Celtis*], kamennoe derevo' (Tkm). A kőrisfa neve a törökországi törökből: *dišbudak aġači* 'ash (Fraxinus ornus)' (Tt), illetve *üvez aġači* 'mountain ash' (TtIz—Hony). A kőris egyéb neveit részletesebben tárgyalja BLÄSING (i. m. 17—21), ezek követése messzire vezetne. — Nem tartoznak ide a következő szavak: perzsa. *kawar*, *kawarz*, *kawarza* 'Capers; kápricserje, kaporna' (Capparis spinosa), *kürüč* 'Reis' (RahmatiHeilkII, p. 406, 38 etc.), *kürüč* 'ris, plov' (Kirg), *küris* 'rice' (Kaz), *guruč* 'ris' (Üzb) etc. (vö. RÄSÄNEN i. m. 311).

A kőrisfának ma Magyarországon megtalálható változatai közül csak a *Fraxinus excelsior* L., a magas kőris (3. sz. térkép) és a *Fraxinus angustifolia*, illetve alfajtája, a *pannonica*, vagyis a magyar kőris (4. sz. térkép) jöhet számításba. A virágos kőris (*Fraxinus ornus* L.) csak a Balkánon és Dél-Európában, a vörös kőris (*Fraxinus pennsylvanica*) csak Amerikában terjedt el (l. CSAPODY—CSAPODY—ROTT i. m. 193—8). — A magas kőris a Kaukázus északi lejtőin, a Krímben és Ukrajna területén terjedt el, de nincs meg a délorosz steppén, míg a hegyeslevelű (magyar) kőris éppen hogy a Fekete-tenger északi partvidékén honos. Itt ismét lényeges, hogy a szó az alánban is megvolt, és ott is török eredetű.

3. térkép

A magaskőrís elterjedése
(CSAPODY—CSAPODY—ROTT 1966, 192. o.)

4. térkép

A hegyeslevelű kőrís elterjedése
(CSAPODY—CSAPODY—ROTT 1966, 194. o.)

Gyümölcs és gyümölcsény

LIGETI csatolta *gyümölcsény* fanevünket török jövevényszavainkhoz (Régi török eredetű neveink: MNy. 1978: 257—74, különösen 271—4). A szó leggyakrabban 'galagonya (*Crataegus*)'; korábban, még a XIII. században 'egy fa' (*arbor*), és 'erdő' (*silua*, pl. Anonymusnál); később, a XIV. században inkább 'sűrű bokor (*dumus*)' értelemben fordul elő. A XV. században eltűnt a magyar nyelvből, addig bőven van adatolva. Helyébe a déli szláv *galagonya* (első adat 1327/1410, ill. 1369, a magyar adatokat l. LIGETI i. m.) lépett, amely valószínűleg előbb a galagonya bogyóját, gyümölcsét jelölte, majd átvitték a növényre. Az adatok a következők:

Gyümölcsény [d'ümölcšén] 'hawthorn, a plant similar to the whitethorn, or elder etc.'. 1086 *gemilsen buqur* [d'emilčēn'-bukur], 1086 *gymelchenbokor* [d'imelčēn-bokor] (GYÖRFFY 1992. i. m. 251, 259). 1255 *ghumulchyn* [d'ümölcšēn]. 1386 *Gywmewlchen* [d'ümölcšēn']. | d'ümölcšēn' < d'emilčēn < *jemilšēn {with H anorg. -l-} ← *jemišēn | OT *yem(i)šān* 'name of a fruit which grows wild in the Qifcaq country' {with T NSuff -An} < *yemiš* | OT *yemšēn* 'a name of a fruit'.

OT — (R), — (U), — (B), *yemšēn* <yimša'n> 'name of a fruit which grows wild in the Qifcaq country'. MT: *yemišān* 'nëfle [naspolya]' (AChag), *yimišān* 'yavšan, bir nevi xafif ot ve giyah dir — Eine leichte Grassart' (AChagŠSKunos, recte: 'wormwood (*Artemisia*), a kind of light (poor) weed and grass'), *yemišēn* 'a red coloured fruit like wild cherry called in Pe[rslan] *gumāč* (? [recte: *kūhij* 'the Oxyacanth-fruit; a bramble, galagonya-gyümölcs, szeder' apud LIGETI 1986. i. m. 273] and in Ar. *za'rūr* ('medlar' [*mespilus germanica*])' (AChagSC), NT *Chuv* — (*šimēš tēvvi* 'zavjaz') (Chuv, ChuvA); NW *jimšān* 'zavjaz, matočnik [magház]' (Tat), *yemšān* 'zavjaz'' (Bashk), *bayar yemeše* 'bojaryšnik, galagonya' (BashkDII,III), — (Kirg), — (Kaz), — (Kklp), — (Nog), — (CTat), — (Kum), — (Krch —Blk), *yemišan* 'Crataegus oxyacantha' („Tatarisch im Kaukasus" KÖPPEN i. m. 1: 373), *SW* — (Tkm), *yemšan* 'iyimiši gızil reŋkli öšümlik — rastenie. Alyč, *yemšan* xämmäsi šu xi:(i)-lä. [egy piros gyümölcsű növény, amely az irodalmi türkmén *alič* fajtajához tartozik]' (TkmDARazkuliev et al. fordítása apud LIGETI 1986. i. m. 273, vö. Tkm *alič* 'bojaryšnik ložnosomnitel'nyj'), *yemšēn* 'bojaryšnik turkestanikij (*Crataegus turkestanicus*)' (TkmDNikitin), *yemišan* 'bojaryšnik' (Az), 'hawthorn' (Az-EMusaev), — (Tt), *yemišēn* 'siyah veya kırmızı tatlıca ufak meyveleri olan dikenli ve yabancı bir ağaç [egy vadon termő tüskés fa, melynek fekete vagy piros, édeskés gyümölcssei vannak] (TtD III,

1513, fordítás apud LIGETI i. h.)', *yemišen* 'kírmızı, ufak yemişleri olan, dikenli yabanıl bir ağaç [l. fent]; küçük elma [apró alma]; iğde meyvesi [olajfűz gyümölcse]; aliç [vad-szilva]' (TiD1), *yemişon* 'Crataegus melanocarpa' („Türkisch" apud KÖPPEN i. m. 1: 364, quotes BUHSE) — (Gag), — (Khor), — (SOgh); *Kh* — (Kh); *T* — (Uzb), — (Turki), — (MUyg), — (Sal), — (YUyg); *S* — , *Y* —.

A fenti adatok egyértelműen igazolják LIGETI feltevéését, hogy *gyümölcsény* növénynevünk török eredetű, hogy az a galagonya növény neve volt, és hogy képzővel együtt vettük át. Ugyanakkor a LIGETI által felsoroltaknál gazdagabb adattár azt is lehetővé tette, hogy két további megállapítást tegyünk. Az egyik az, hogy a tatár és a baskír adatokban talált 'magház' jelentés valószínűleg az általánosabb 'ehető bogyó, ehető mag-(ház, borító)', magyar szakterminussal *csontáralma* típusú termés neve. Ez tipikus a galagonyafélék esetében (l. CSAPODY—CSAPODY—ROTT i. m. 104—6). Valószínű, hogy a jelentésváltozás 'ehető bogyó, ehető magborító' → 'galagonya' formában zajlott le. A másik megállapítás, hogy a török **yemişän* 'galagonya' csak a régi keleti törökségnél (Kásgarí, csagatáj) és a mai oguz nyelvekben (türkmén, azeri és törökországi török nyelv-járásokban), valamint KÖPPEN „török" adatában van jelen. Ebből a magyar adat hangtani okokból nem származhatott. A felételezendő **jemičen* alak csuvasos jelleget mutat, bár a mai csuvasban még 'magház' jelentésben sincs meg. Itt szakterminusként: *şimëş tēvvi* 'zavjaz' található, de ez nem népnyelvi. A csuvasban a galagonyának két neve is van: *katārkas* 'bojaryşnik', l. *katirgan* 'bojaryşnik' (Tat) és *pir şirli* 'bojaryşnik' (ez utóbbihoz l. csuvas *pir kēpsi* 'djagil', *pir yivāşsi* 'topol').

Nem kerülhető meg az a kérdés, hogy ha a galagonya neve az oguz nyelvekben *yemişän*, akkor mi a neve a többi török nyelvben. A galagonyát a kipcsak és a szibériai nyelvekben mindenütt megtaláljuk:

*Dolono 'galagonya':

MT *dolana* 'espèce de prune sauvage apelée aussi *aluča* (l. Tkm)' (AChag) (PdC322); NT Chuv — NW *dülänä* 'bojaryşnik' (Tat), *dulana* (TatD), *dunala* 'bojarşnik' (Bashk még *enäläk* tkp. 'tüskés'), *tulana* 'bojaryşnik' (TatSibTöm, Tob), *dolono* 'bojaryşnik' (Kirg, Judahin sz. iráni), *dolana* 'hawthorn (Crataegus) (Kaz), — (Kklp), *?tulan* 'moh' (Nog), — (CTat), — (Kar), — (Kum), — (Krch-Blk), O: *?domalan* 'trjüfel' pustinñüj' (szarvasgomba) (Tkm), — (Az), — (Tt) — (Gag); T *dulana* 'bojaryşnik' (Uzb), — (Turki), *doluna* 'bojaryşnik' (NUyg), — (Sal), — (YUig), S *tolononiş agaži* 'bojaryşnik' (RAlt), *tolono* 'Wiessdorn' (AltR, Tel), *tolono* 'bojarka, ternovik' (AltQk), *tolan*, *tolana* 'ein Strauch mit Stacheln, bojarka' (ShorR), *dolagana*, *dolāna* (Tuv), *dolagana* (Tof), Y *dologono*, *doloxono*, *dolokuna*, *dolukuna* 'bojaryşnik, ternie', *dölükünä*, *dölüsüön*, 'şçi-povnik' (Pek), *dölöhön*, *dölöhüön*, *dölühüön*, *dölükünä* 'Heckenrose' (Dolg2).

Mong. *dologana*, *dolunu* (olv. *dolono*), l. még perzsa *dülāna* 'a fruit like a red apple' (Steingass), yagnobi *dolóna*, tadzsik *dolana* (cf. DOERFER IV, TMEN 315). — Egyéb galagonyanevek KÖPPENNél (i. m. 1: 373): Krím: *badaut agač*, *načar agač*, *yapuşhan*, Tatár: *to agač*, *obeskan*, *yubeskan*, Kaukázus: *karaişlya*, Kirgiz: *basarşa*, *tolonna*, *dologa* (ez utóbbi kettő a *dolono* szóhoz tartozik), Kumük: *yabişha*. Ez utóbbihoz l. *yapuşgan* 'bird-lime' (AChagSC), *yapuşgak* 'a spinous plant, with burrs like hazel nuts, which stick to the tails of the horses etc.' (AK) és Krch-Blk alább. — Néhány további galagonyanév a törökben: *kamir agači* 'bojaryşnik' (Tat, tkp. 'tésztafa' *kamir* 'testo'), *katirgan* 'bojaryşnik', *bögen* = *dülänä* 'bojaryşnik' (TatD), *jabişmak* 'bojaryşnik' (R-Krch-Blk), *to* (*agazi*) (HakSagai, Shor).

A szemlézést nyilván még lehetne folytatni. Számunkra azonban az az érdekes, hogy a kipcsak nyelvek egy részében a galagonyát a **dolono* szó megfelelőjével jelölik. Mivel KÁSGARÍ szerint a *yemşen* a kipcsakok országában használt növénynév, egyelőre

csak annyit mondhatunk, hogy erre jelenleg más adatunk nincs, és a szókezdő *y-* egy sor kipszak nyelvet kizár. Ugyanakkor a mongol *dologana*, *dologona* biztosan mongol képzésű szó, s a tuvai, a tofalar és a jakut mongol jövevényszavak (másképp, de helytelenül STACHOWSKI a dolgánról: *Dolganische Wortbildung*. Krakow, 1997. 9). Más a helyzet a *dolono alakkal. Itt a szókezdő *d-* ugyan mongol eredetre utal, de nem zárhatjuk ki — bár nem is nagyon valószínű —, hogy a szó mind a kipszak, mind a mongol nyelvekben jövevény.

Mivel *gyümölcsény* növényneveünk török eredetű és képzett szó, amely a török 'gyümölcs' jelentésű szóból származik, itt kell tárgyalnunk az alapszót is:

Gyümölcs [d'ümölcš] 'fruit'. ca. 1195 *gimilšfwl* [d'imilš-tü:l], *gimilšben* [d'imilš-ben], 1221 GN *Beseneugumulc* [bešen'e^u-d'ümülč], p. 1372/ca. 1448 *gyewmewlc3ebelew* [d'ömölcč-ē-belö:l]. | *d'ümölcč* < *d'emilč* {with anorg. H -l-} < *jemič ← *jemič | OT *yemiš* {with T Suff or Suffixes} < *ye-* 'to eat'.

OT *ye-* 'to eat' (RTonI S: 1), *yemiš* 'eaten' in: *bir kari öküzüg bilin biče kumursğa yemiš* 'an old ox was eaten by ants, gnawing around his belly', *yemiš* '(kept on) eating, was eaten by' (RIrk 38, 46, 46), *yemiš* 'fruit' (HamHouTou), *yemiš* 'fruit' (AK), *yemiš* 'obst' (BK: 4); MT — (UOG), *yimiš* 'yemiš' (UYA 323), — (UHy), — (UHyS), — (UCiv); — (ABF), *yemiš* 'fruit' (AGul), *yemiš* 'meyva, yemiš' (AHMA), — (AHŠ), *yemiš* 'frukt, plod' (AHŠF), — (AIM), — (AIMI), *yemiš* 'fruit(s)' (AKD 194B3, 202B2), *yimiš* '—' (AKD), *yemiš* 'fruit' (AKor), — (AM), — (ANeh), — (ANehF), *yem* 'food' (ARbg), *yemiš* 'frukty' (ATef), — (AYC); *yimiš* 'fruit' (AChag559), — (AChagAb), — (AChagAbA), — (AChagAbV), — (AChagB), — (AChagBL), — (AChagBud), — (AChagG), — (AChagLN), — (AChagMA), — (AChagML), — (AChagR), — (AChagS), — (AChagSC), — (AChagŠS), — (AChagZ); — (LCC), *yemiš* 'Frucht, Obst' (LCCG), — (LCCI), — (AAH), — (AAHI), — (ABul), — (ADur), *yemiš* 'meyve' (AHou), *yemiš* 'meyve' (AKav), — (AMGh), — (ATuh), *yemiš* 'fruit' (AmTr), — (AmD), — (AmCh), — (AmE); — (AOtT); NT *Chuv šiměš* 'eda, kušan'e; bljudo; produkty, prodovol'stvie, s'estnoe; plod (i) plody; ovošč i ovošči' (Chuv); *NW jimeš* 'plod, frukt' (Tat), *yemeš* 'plod, frukt; peren. plod, produkt' (Bashk), *jemiš* 'plod, frukty; jagody; pišča, korm' (Kirg), *yemiš* 'fruit, fruits, results' (Kaz), *žemiš* 'frukty, plody; peren. plody, rezul'tat raboty, dejatel'nosti' (Kkalp), — (Nog), *yemiš* 'frukty; plod' (CrTat), *yemiš* 'frukt, plod' (KarT), *yemiš* 'frukt, plod' (KarH), *yemiš* 'frukty, plody' (Kum), *jemiš* 'jagody, frukty' (Krch-Blk); *SW yimiš* 'plod; frukt' (Tkm), *yemiš* 'dynja; frukty' (Az), *yemiš* 'fruit; fruits; prov. figs' (Tt), *yemiš* 'jagoda, jagody; izjum; sgovor (časť svadebnogo obrjada s objazatel'nym ugoščeniem izjumom)' (Gag); *Kh yemiš* 'Rosine' (KhT); *T yemiš* 'eda, pišča, sned'; frukty, plody; peren. uprjamyj, neposlušnyj' (Uzb), *yemiš*, *ye.miš*, *yeimiš* 'fruits and sweets, fruit' (TurkiJ), *yām*, 'furaž'; *yimiš* 'jagoda, frukty' (MUyg), *yemiš* 'frukty' (MUygAks, Dolan) *yem* 'nourriture' (SalK), — (YUyg); *S d'imiš* 'jeda, pišča' (AltQK), *d'em* 'pišča, eda dobyča' (AltTK), *nimiš* 'zerno; jadro (oreha)' (Khak), *yemiš* 'fruit' (FY), *čemiš* 'pišča, eda, jadro, zerno, primanka' (Tuv), *čiiškin* 'pišča, eda, korm, primanka pri lovuške' (Tof); *Y sie-* 'est' (Y), *siä-*, *hiä-* 'essen' (Dlg). — Mong *jimis* 'fruit, berries, dates' (L). — Látjuk, hogy az alapszó sokkal elterjedtebb, mint a belőle képzett *yemišen*.

Gyertyán

Gyertyán fanevünket a szakirodalom belső, magyar képzésnek tartja. A TESz. szerint: „Származékszó: a *gyertya* főnévből keletkezett azzal az *-n* ~ *-ny* névszóképzővel, amely pl. *kemény*, *kicsiny*, *sovány*, *vadon*, *vékony* szavainkban is megtalálható. Az elnevezés alapja vagy a *gyertyán* sima kérge és sudár termete, vagy pedig az a körülmény,

hogy vékony gallyait primitív világító eszközül használták (a néprajzi leírások szerint még a közelmúltban is).” Ugyanezt találjuk az EWUng-ban is. Ez a magyarázat, amely már GOMBOCZNÁI is megtalálható (1912. i. m. 79) nem teljesen megnyugtató. Az *-n ~ -ny* képző valójában melléknévképző. Ez még áthidalható lenne. Ugyanakkor a szóban — a régiségben is, a mai nyelvjárásokban is — igen gyakori az első szótag labiális magánhangzója: 1238: *Gurtanfa*, 1299: *chorchyan* (GYÖRFFY 2: 159), *gyortján*, *gyurtyán* (ÚMTsz. 2: 746), a *gyertya* szóban hasonló labializálódását találjuk a zárt *e*-nek. Külön figyelemre méltó az a Szakolyból feljegyzett alak, amely szerint a *gyertyán* ’nádból készített fáklya, nádcsóva’ (uo.).

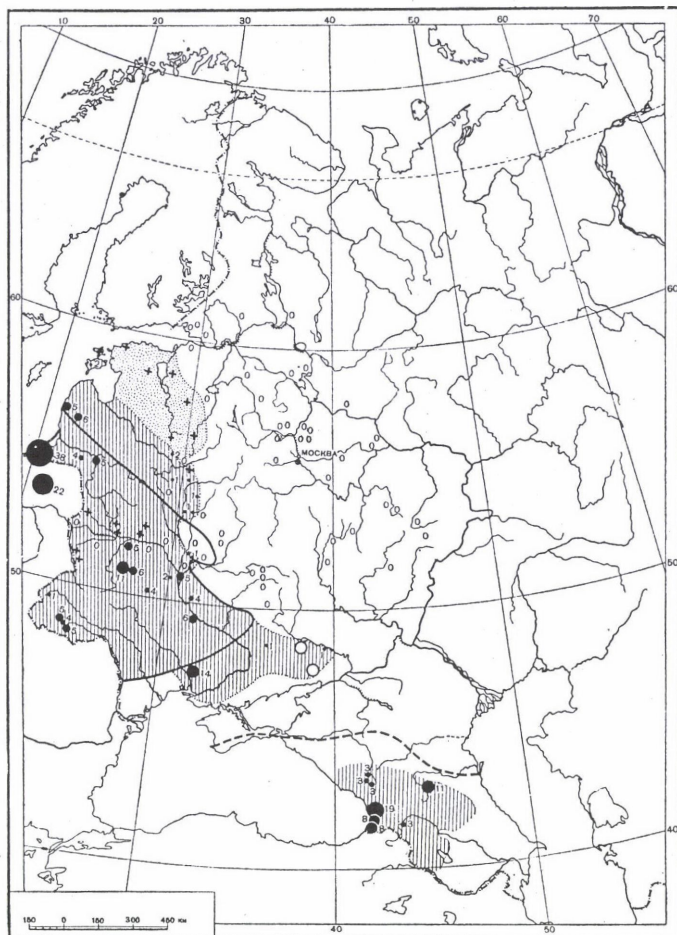
A *gyertyán* török nevei közül érdemes megemlíteni a fentebb már idézett *gürgen* ’hornbeam, horn beech (Carpinus betulus)’, (Tt), *gürgen* ’grab (Carpinus)’ (Gag), szavakat, melyek talán összefüggnek a Tt *gür* ’abundant, dense, thick’, *gür* ’wood, bush, marshy land’ szavakkal, vö. *gürüz* ’gustoj, častyj (o lese, kustarnike)’ (Tt-R). Az orosz—perzsa szótár (OVČINNIKOVA—FURGUJAN—BADI, Russko—Persidskij slovar’. Moskva, 1965. 167 s.v. *grab*) szerint a perzsában a *gyertyán*: (*deräht-e*) *kulkän*, (*deräht-e*) *kurkän*, amely biztosan összetartozik a török szóval. — Más török nyelvekben: *kizil kayin* ’grab’ (R-Kaz), *väläs, ulas* ’grab’ (R-Az), a Krímben KÖPPEN (i. m. 2: 183) szerint: *kok, kok agaisch* (olv. *kök, kök agač*), *baden kok* (olv. *badin kök*), a kaukázusi török nyelvekben *Waljass* (váläs l. Az), *gogomen, kogumon* (olv. *gögömen, kögümön < kök emen*), *kümük gogoman* (olv. *gögömen < gök emen*), vagyis az azeriben ’vörös nyír’, de a többi nyelvben ’kék tölgy’ vagy egyszerűen ’kék fa’, mint a Krímben, vö. még *kök agač* ’grab’ (Krch-Balk). — Az oszétban a *gyertyán* neve *fatqaed* tkp. nyílfa (*fat* ’nyíl’, *qaed* ’fa’ (l. ABAEV 1958. I: 425).

Mindezek alapján biztosra vehetjük, hogy a *gyertyán* szavunk a *gyertya* szóból képzett fanév. Ezt látszik alátámasztani a fogarásföldi *Kerc* helynév is. Ez a helynév az ottani cisztercita kolostorról volt nevezetes a XIII. században. Neve a német *Kerz*, amelynek latin változata, *Candela* is jelöli ugyanazt a helységet (l. GYÖRFFY 2: 457), vagyis ’gyertya’. Mivel ez azonban egy közeli patak neve is (in rivum ... *Kerch* [*Kurchz*]), aligha valószínű, hogy itt a világító *gyertyáról* neveznek el egy patakot, sokkal valószínűbb, hogy itt a *gyertyánról* van szó. A pataknevek igen gyakran származnak a partjukon nőtt fák nevéből. A közelben egyébként egy nagy bükkfa is állt (*fagos quie dicuntur nogebik*).

Képzője lehet magyar, de lehet ugyanaz a török képző, amely a *gyümölcsény* szavunkban is kimutatható, vagyis feltételezhetünk egy török **jartan* ’gyertyán’ alakot, ennek azonban a török nyelvekben eddig még nem sikerült nyomára bukkanni.

Ami a szó kialakulási helyét illeti, elegendő egy pillantást vetnünk NEJŠTADT (i. m.) 185. sz. térképére (l. 5. térkép). A kései holocénban jelen van a Kaukázustól északra. Elterjedése az általunk vizsgált korban kissé visszahúzódott, de elszigetelt és egyedi előfordulásai még a XIX. században is kimutathatók Európa keleti határáig. Ugyanakkor elterjedési területe a Dnyeszteről nyugatra található, a Kaukázustól északra pedig gyakorlatilag nem terjedt túl a Kubán kelet—nyugati folyásán. Figyelembe kell vennünk ugyanakkor, hogy a Kárpát-medencében élt szlávok az ősszláv **grabьl* **grabьrь* megfelelőjét használták. (l. I. GALABOV, Die bei den Südslaven mit *Gabr-* ’Weissbuche’ gebildeten Ortsnamen und ihre Probleme. Opuscula slavica et linguistica, Hrsg. H. D. POHL. Klagenfurt, 1976. 169, TRUBAČEV i. m. 7. 1980. 99—100). Ennek helyneveinkben elszórt nyoma van, l. a Nógrád megyei *Garáb*, a Tolna megyei *Grabóc*, nyitramelléki *Nyitragaráb*, a szabolcs-szatmári *Garbolc*, a Kassa melletti *Garbócbogdány* (FNESz.⁴). Az a tény, hogy nem vettük át a szláv szót, arra utalhat, hogy a fát a honfoglalás idején már ismertük és magyar szóval különböztettük meg.

5. térkép

A gyertyán elterjedése a késő holocénban és jelenleg (NEJSTADT i. m. 1957. Fig. 185.)

Gyűrűfa

Török eredetű faneveink közé tartozik még a *gyűrűfa*. Az adatok a következők.

Gyűrű *ű*¹ [d'ü:rü:] 'a kind of tree similar to the maple (Acer) or cornel (Cornus = som)' [vörösgyűrű, vörösgyűrűsom (Cornus sanguinea) = gyürice, gyürkefa, gyürkicefa, veresgyűrű, veresgyűrűsom, csontfa, l. CSAPODY V. — PRIESZTER SZ., Magyar növénynevek szótára. Bp., 1966. 207]. 1192 ?GN *Gyreu* [d'ü:re^ü], 1193 ?GN *gireu* [d'ü:re^ü], 1268 *Gyrowbukur* [d'ü:rü:-bukur], 1499 *Gywreffa* [d'ü:rē-fa] 'a kind of shrub, shrubby tree'. | d'ü:rü: < d'ereü < *jereü ← *jerig | T *yerik* 'alder (Alnus)' (? < *yezik) (? > *yeker* > *yiger* (> *iger*) > H *éger*, dial *jéger*).

OT — (R), — (U), — (AK), — (B); MT — (UOg), — (UYAB), — (UHy), — (UHyS), — (UCiv); — (ABF), — (AGul), — (AHMA), — (AHS), — (AHŠF), — (AIM), — (AIMI),

— (AKD), — (AKor), — (AM), — (ANeh), — (ANehF), — (ARbg), — (ATef), — (AYC); — (AChag), — (AChagAb), — (AChagAbA), — (AChagAbV), — (AChagB), — (AChagBL), — (AChagBud), — (AChagG), — (AChagLN), — (AChagMA), — (AChagML), — (AChagR), — (AChagS), — (AChagSC), — (AChagSS), — (AChagZ); — (LCC), — (LCCG), — (LCCI), — (AAH), — (AAHI), — (ABul), — (ADur), — (AHou), — (AKav), — (AMGh), — (ATuh), — (AmTr), — (AmD), — (AmCh), — (AmE); — (AOtT); NT *Chuv širək* 'ol'ha' (Chuv); *NW zirek* 'ol'ha' (Tat), *yerek* 'zlt. zirek (ol'ha)' (TatD), *žirik* 'ol'ha' (TatKR), *yerek* 'ol'ha' (Bashk), *yörök agac* 'ol'ha' (SibTatTüm) — (Kirg), — (Kaz), — (Kkalp), — (Nog), — (CrTat), — (Kar), — (Kum), *žerk* 'ol'ha' (Krch-Blk); *SW* — (Tkm), — (Az), — (Tt), — (Gag); *Kh* — (Kh); *T zirk* 'barbaris [borbolya, sóskaborbolya (Berberis) = sóskafa, leánysom etc.], barbaris prodolgovatyj', *zirk darahiti* 'ol'ha'(Uzb), — (TurkiJ), *zirik* 'tmin, barbaris' (MUyg), *zirk* 'barbaris' (MUygBask-Nas), *ziriq, qara ziriq* 'barberry (Berberis heteropoda) (MUygSchwarz), *syrik* (olv. *zirk*) 'Berberis vulgaris' (Szárt, Turkesztánban, KÖPPEN i. m. 1: 12) — (Sal), — (YUyg); *S* — (Alt), — (Khak), — (FY), — (Tuv), — (Tof); *Y sisik* 'ol'ha, (*Alnus*); vid' ivy, koru kotorj upotrebljajut dlja okrašivanija derevjannoj posudy o kož v krasnyj i buryj cvět; krasnoe derevo, tal'nik s krasnoj koroj' (Y), *sisiktä(:)k* 'Erlen-' (Dlg). — GOMBOCZ 1912. i. m. 83; TESZ.; REUTER, Gyűrű(fa) és sörgye(fa): MNyj. 1969. 99—111; RÓNA-TAS, Az altaji nyelvrokonság vizsgálatának alapjai. Kézirat, 1970. 416—7; LIGETI 1986. i. m. 21, 78—9; EWUng.

A törökben az égerfa (*Alnus*, orosz: *ol'ha*) neve: *yerik és a borbolyaé: *zirk keveredett. (Másként, de tévesen TENIŠEV, Grammatika tjurkskih jazykov. Leksika. 2001. 130—1). Jól látható ez az üzbégben, ahol a *zirik* 'borbolya, kömény' de a „borbolya-fa (*zirk darahiti*)” azaz 'éger'. Ez utóbbi perzsa eredetű (l. RÓNA-TAS 1970. i. h.; vö. perzsa *zirk* sv. *zarak* 'gold-leaf' (cf. *zar* 'arany'), *zirik* 'barberry and its tree' (Steingass). — A jakut *sisik* egy korábbi *yezik alakra megy vissza. Ez felveti annak lehetőségét, hogy a *yerik > *žerik (vö. csuvas *širək*, tat. nyj. *žirik*, karacsáj-balkár *žerk*) alakok esetleg bulgár-török eredetűek, tehát rotacizmus zajlott le, és az eredeti *z-s* alakot csak a jakut őrizte meg. — Ez azonban aligha valószínű. A jakutban van egy *sisii-* 'krasno okrašivat'; vörösrre festeni' ige, s ez összefügghet a növény vörös színével (l. a magyar *vörösgyűrű* stb. neveket). Mint ezt PEKARSKIJ meg is jegyzi, a fa kérgét színezésre használják. Elképzelhető, hogy végső fokon a *yezik egy ótörök *yez* 'bronz' szóra megy vissza (vagyis, hogy itt „bronzszínű” lenne a kiindulópont, és egy *yez+i-[O]k* morfológiai szegmentációt kellene elképzelni). A *yez* 'bronz' idegen eredetű az altaji nyelvekben (végső fokon összefügg a szintén indoeurópai eredetű *vas* szavunkkal), és a mongolban *-r-es* formában van meg (*žer* in *žer žebseg* 'fegyver'). Az ótörök *yezik aligha függ össze az ótörök *yēz* 'egy tövises növény' szóval, amely Kásgarinál 'santonin (egy *Artemisia* fajta) it is a plant that is thinner and more fragile than reed, and it is used by the nomads to make curtains and screens' (DANKOFF—KELLY, Mahmūd al-Kāšyarī: Compendium of the Turcic Dialects [Dīwān Luyāt at-Turk], Duxbury, 1985. 221). Ez a növénynév megvan a perzsában *yaz* 'a thorny plant set around tents as a fence, the plant *sumām* (*thumam* Steingass 1530, l. ez utóbbi szót i. m. 347 'a kind of plant used for the covering of houses'). A török *yez* szót KARA GYÖRGY azonosította a mongol *deresün* 'feather grass, broom grass (*Lasiagrostis splendens*)' szóval (Mongol'skij „*dérésun*” — tjurkskij *žez*: Sovetskaja Tjurkologija 1976/3: 41—3). A jakut szó két magyarázata természetesen kizárja egymást, az első a valószínűbb. Ha az első magyarázatot fogadjuk el, akkor a jakut alak nem tartozik a magyar *gyűrűfa* hátteréhez.

Bármi is legyen a török szó végső eredete, a magyar *gyűrű[fa]* csuvasos török jövevényszavaink közé tartozik. Az átadó alakot *žerig alakban rekonstruálhatjuk, a szókezdő

ǰ- és a szóvégi *-k* zöngésülése akkor is csuvasos kritériumok, ha az *-r*- nem *-z*-nek felel meg, vagyis ha a jakut adat nem tartozna ide. Azokban a török nyelvekben, amelyekben nem volt szókezdő *ǰ*- ennek a fanevnek **yerik* felel meg, amelynek van *yerek*, sőt *yörök* alakja is (l. fent). Mindezen szavak jelentése 'éger (Alnus)'.

Éger, eger

Éger fanevünk ismeretlen eredetű (l. TESz.). Változatai *eger*, *jeger*, *jéger*; a szókezdő *j*- a magyarban későn és főleg nyelvjáráásokból van adatolva. Ezért azt a lehetőséget, hogy *éger* fanevünk is ugyanehhez a török szócsaládhoz tartozna, nyitva kell hagynunk. Ugyanis egy metatézist kellene feltételeznünk (**yerik* > **yeker*), majd egy szóközépi zöngésülést, ami lezajlott mind a csuvasban, mind a kipcsak nyelvek egy részében, esetünkben azonban csak kipcsak lehet a *y*- miatt, végül pedig fel kellene tennünk, hogy a magyar *j*-s alakok az eredetiek: *yeker* > *yeger* → magyar *jeger* > *eger*. Bár ebben a szóban a metatézis adatolható a mongolban, ahol a **nigürsü* 'sandal rouge' (J. É. KOWALEWSKI, Dictionnaire mongole-russe-française. Kazany, 1844—1849. 2: 670), 'a species of tree' (Lessing) formát találunk, mégis helyesebb a túl sok hipotézis miatt *éger* fanevünket egyelőre változatlanul az „ismeretlen eredetű” kategóriában meghagyni.

Ami a gyűrűfa, illetve éger elterjedését illeti, a Magyarországon elterjedt két égerfajta közül az egyik, a mézgás éger (*Alnus glutinosa*) egész Európában s a Fekete-tenger mindkét partján elterjedt, míg a másik, a hamvas éger (*Alnus incana* vagy *lanuginosa*) Észak-Európában, a Kárpátokban és a Kaukázusban honos. A havasi vagy zöld éger (*Alnus viridis*) csak nyugati határszéleink szubalpin nyúlványain található.

Dió

Dió fanevünk török hátterének biztos alapját MUNKÁCSI és GOMBOCZ után LIGETI (Dió: NyK. 48. 1933: 242) teremtette meg. Az adatok:

Dió 'nut' GN c1200 *Gyoyg* [d'õ-id'], GN 1221/ *Gyad* [d'a-d], GN 1264 *Gyofa* [d'o-fa], GN 1307 *Dyo-zeg* [d'o-zeg] | *dió* < *ǰiõ* < *ǰiyay* ← **ǰigâq* | OT *yagak*, *yanak* 'id'.

OT *yagâq ǰgač* 'nut tree' (Rlrk), *yagâq* [qabuǰinča] 'nut [shell]' (UPfahl/CLAUSON i. m.), *yagâq* 'walnut' (AK), — (B); MT — (UOg), — (UYAB), — (UHy), — (UHyS), — (UCiv); — (ABF), — (AGul), — (AHMA), — (AHŠ), — (AHŠF), — (AIM), — (AIMI), — (AKD), — (AKor), — (AM), — (ANeh), — (ANehF), — (ARbg), — (ATef), — (AYC); *yanâq*, *yanâq* 'noix, noix de coco' (AChag), *yanâq*, *yanâq* 'nut' (AChagAb), — (AChagAbA), — (AChagAbV), — (AChagB), *yanâq* 'orex' (AChagBL), — (AChagBud), — (AChagG), — (AChagLN), *ǰigâq* 'nazvanie rastenii' (AChagMA 404), — (AChagML), — (AChagR), — (AChagS), *yanâq*, *yanâq* 'jawz' (AChagSC), — (AChagŠS), — (AChagZ); — (LCC), — (LCCG), — (LCCI), — (AAH), — (AAHI), — (ABul), — (ADur), — (AHou), — (AKav), — (AMGh), — (ATuh), — (AmTr), — (AmD), — (AmCh), — (AmE); *yanâq* 'nut' (AOtT/VELJAMINOV-ZERNOV in CLAUSON); NT *Chuv* [mǰyâr 'orex'] (Chuv); *NW* — (Tat), *yanak* 'greckij oreh' (TatDII), *ǰanǰaq* 'oreh' (TatD SEVORTJAN—LEVITSKAJA, Ètimologičeskij slovar' tjurkskikh jazykov. Moskva, 1989. 59) — (Bashk), *yanâq* 'greckij orex' — (SibTat) *ǰanâq* 'greckij oreh' (Kirg), *ǰanǰaq* 'nut' (Kaz), *ǰanǰaq* 'greckij oreh' (Kkalp), — (Nog), — (CrTat), — (Kar); — (Kum), — (Krch-Blk); *SW* — (Tkm), *yanâq* 'oreh' (TkmD SEVORTJAN—LEVITSKAJA uo.) — (Az), — (Tt), *yanǰaq* 'oreh' (TtD SEVORTJAN—LEVITSKAJA uo.) — (Gag); *Kh yagâq*, *yugâq* 'Nuss, Walnuss' (Kh); *T yângâq* 'oreh, greckij oreh' (Uzb), *yanâq*, *yanǰaq* 'walnut' (TurkiJ), — (MUyg), — (MUygE), *yanâq* 'oreh' (MUygMHot), *yanǰaq* 'oreh' (MUygMTur), — (Sal), — (YUyg); *S* — (Alt), — (Khak), — (FY), — (Tuv), — (Tof);

Y — (Y), — (Dlg). — Mong. MMo *ji'aq* 'noix' (ChHy), Monguor *džiağ*, Kalm. *yaŋgağ* 'Walnuss' (← török), l. még LIGETI 1933. i. h.).

A török szó eredeti alakja **yaŋaq*. Alapítalanok azok a kísérletek, amelyek szerint a kiinduló alak *yağaq* lett volna, ugyanis az *ŋ > ğ* változás a törökség számos területén kimutatható (l. J. HAMILTON, *Nasales instables en turc khotanais du Xe siècle*: Bulletin of the School of Oriental and African Studies 40. 1977: 508—21), a fordítottja nem. Ez pedig kizárja az eddig javasolt két etimológiáját a szónak. BANG szerint a török *yağ* 'zsír, olaj', CLAUSON szerint a török *yağ-* 'esni (pl. eső)' lenne a szó töve (l. még LEVITSKAJA összefoglalását: i. h.). Ugyanakkor a magyar szó egy keleti ótörök **jīgağ*, esetleg **jīyağ* átvétele, itt tehát egy *yaŋaq > jaŋaq > jağaq > jīgağ* változás zajlott le. Külön figyelmet érdemel, hogy a magyarba átkerült alak, amely a csuvasban nem mutatható ki, megvan a XIV. századi mongolban *ji'aq* alakban, amely egy korábbi *jīgağ* fejleménye és kínai átírása. Vagyis a feltételezett csuvas és a kimutatható mongol alak ismét közelebb áll egymáshoz, mint a csuvas és a köztörök.

A török szó jelentése általában 'csonthéjú gyümölcs' (l. az orosz *orex* 'mogyoró' és *greckij orex* 'dió'), néhány nyelvben 'dió'.

Mogyoró

A *mogyoró* szavunk már a Tihanyi Apátság Alapítólevelében előfordul *munorau kereku* alakban. BÁRCZI (A Tihanyi Apátság Alapítólevele mint nyelvi emlék. Bp., 1951. 29) összefoglalja a szóval kapcsolatos korábbi nézeteket. ZSIRAI véleményét fogadja el, aki szerint a szó a *mony* 'tojás' szó származéka. Ez a véleménye a TESz.-nek is: származékszó, a régi *mony* 'tojás' főnévből keletkezett kicsinyítőképző-bokorral, és ezt olvashatjuk az EWUng.-ban is. A magyar etimológiának vannak nehézségei. Ha ez a szavunk a *domború, keserű, homorú* stb. szavainkban lévő képzőbokorral lenne képezve (l. D. BARTHA, A *-só, -ső* képző eredete: MNy. 1962: 29), akkor **monyorú* alakot várnánk. Ez még áthidalható lenne. De már D. BARTHA rámutatott arra, hogy a *mogyoró* az egyetlen szó ebben a csoportban, ahol az alapszó főnév és nem melléknév (i. m. 29). Legutóbb BENKŐ LORÁND is kételyét fejezte ki a ZSIRAI—BÁRCZI-féle etimológiával kapcsolatban (szíves szóbeli közlés).

Ezt a magyar szót már többen összekötötték a csuvas *măyăr* 'oreh, mogyoró' szóval. A szót a csuvasban magyar eredetűnek tartotta PAASONEN (Mogyoró: NyK. 38. 1908: 271—2) és GOMBOCZ (BTLw. 220—1), míg JEGOROV (Étimologičeskij slovar' čuvaškogo jazyka. Čeboksary, 1964. 130) és M. R. FEDOTOV (Étimologičeskij slovar' čuvaškogo jazyka. Čeboksary, 1996. 346) szerint a magyar szó csuvas eredetű. E kérdés eldöntéséhez a csuvas szó szélesebb hátterét kell megvizsgálunk. — A csuvasban a *măyăr* 'mogyoró', nyelvjárási alakjai még *măyără, măyră, muyăr, muyără, mur'ă, murě, mīr'ă* (l. ChuvA 1935. 8: 235, 256, 257, 275, 290; FEDOTOV i. h.). A csuvas rekonstrukció szempontjából a nyelvjárási adatok két csoportra oszthatók. Azon adatok, amelyek a mai irodalmi nyelvben és az anatri nyelvjárásban az első szótagban egy redukált /ă/ hangot mutatnak, egyértelműen egy labiális magánhangzóra mennek vissza, tehát **moyor(o)* vagy **muyur(u) > măyără, măyră*. Ezt igazolják egyébként a virjál-csuvas *möyör* adatok is (N. I. AŞMARIN, Thesaurus linguae tschuwaschorum. Čebokšary, 1935. 8: 290). Ugyanakkor a többi adat egy első szótagi **/a/* hangra utal, tehát **mayor(o) > muyăr, muyără, mur'ă, murě, mīr'ă*, ahol az eredeti második vokális hangszíne nem rekonstruálható egyértelműen. Egymás mellett élt tehát egy **moyor(o)/muyur(u)* és egy *mayor(o)* alak. A szóvég minden esetben redukált magánhangzó, ami lehet eredeti, de másodlagos belső csuvas fejlemény is. Mivel mindkettőnek azonos a jelentése, valamelyiknek másodlagosnak

kell lennie. — A szót JEGOROV (i. m. 130) összeveti a baskír *muyil*, kazak *moyil* 'čere-muha' szavakkal (l. még mongol *moyil*, *moyilsun* 'bird-cherry'), ez azonban sem hangtanilag, sem jelentéstanilag nem fogadható el.

A csuvas *măyăr*, *muyăr* eddig elszigeteltnek látszott. Van azonban egy növénynév a Volga-vidéken, amely talán egyeztethető a csuvas szóval. A középső tatár nyelvjárási csoporton belüli ún. tarhan alnyelvjárásban (Bua, Kujbisev, Kuznyecsiha körzet, a mai Tatár Köztársaság déli része, a Volga—Káma összefolyásától délre) jegyezték fel a *mayar milăše* alakot (TatDI, 600), aminek jelentése 'baybay agači'. Ez utóbbi más nyelvjárásokban 'buzina krasnaja, Sambucus racemosa' (egy bodzafajta, l. TatDI 590), tehát egy vörös bodzafajta. A *mileš* 'rjabina', vagyis 'berkenye', a *mayar milăše* tehát '„mayar” berkenye, ha tetszik, „mogyoró” vagy „csonthéjú” berkenye, azaz vörös bodza'. A tatár *mayar* szó *bayar* alakban megvan több más tatár nyelvjárásban is: *bayar agači*, *bayar kuwagi*, *bayar šelege* (šölögö) = *quzaq agači*, ami viszont a sárga akác vagy borsófa (Caragana arborescens Lam.) neve. A *quzaq* egyébként 'a mag héja, növényi hüvely (pl. borsóé), becő'. A szó nem ismeretlen a baskír nyelvjárásokban sem. BashkDII: *bayar gölö* 'komnatnaja mal'va, szobai mályva', BashkDII, III *bayar yemeše* 'bojarišnik, galagonya'. A csuvas szavak akkor függhetnek össze hagtanilag ezzel a szóval, ha a csuvas *muyăr* alak az eredeti, és az alapjelentés: 'keményhéjú'.

Aligha függ össze a csuvas szóval a következő baskír növénynév: *yomoro qamiš* 'Butomus umbellatus, susak zontičnyj (virágkaka)' (S. BARANOV — Z. ŠAKIROV, Nazvanija rastenij na latinskom, ruskom i baškirkom jazykah. Öfö, 1932. 1: 9). Ez csak akkor lenne idevonható, ha a baskír szó metatézis eredménye és egy **moyoro* alakra megy vissza. Ez az alak a csuvas *măyără* alaknak felelhetne meg, de a jelentéstani háttér nem világos. Valószínűbb, hogy a 'kerek, gömbölyű' jelentésű **yomor/yomar* tövekkel van kapcsolatban, l. Bashk. *yomarlaq* 'kruglij etc.', *yomortka* 'jajco', amely végső fokon a magyar *gyomor* szó rokona. — Nem tartozik ide a votják *bad'ar* 'klen, juharfa', *bad'* 'iva, füz', zürjén *bad'* 'iva, füz' amelyek a magyar *fagyal* rokonai < *FU **pajz* (MSzFE.).

A szókezdő *m-* a csuvasban, ahogy más török nyelvben is (néhány szibériai nyelvjárás kivételével), csak akkor fordulhat elő eredeti szavakban, ha utána egy nazális állt. Ilyen esetekben az *m-* másodlagos, egy *b-* ből alakult az utána következő nazális hatására, l. csuvas *măy* 'nyak' < **boň* (OT *boyun* 'nyak'). Egy palatalizált *-ň-* ből a csuvasban szabályosan *-y-* lesz, tehát egy őstörök **buňur(u)* előbb **muňur(u)*, majd ez utóbbi a csuvasban *măyăr(ă)* lenne, egy őstörök **baňor(o)* viszont a csuvasban szabályosan **maňăr(ă)* > > *muyăr(ă)*.

Elvileg lehetséges lenne, hogy egy magyar **muňaro* ebbe a változásba kapcsolódott volna be. Ez előtt a megoldás előtt azonban kronológiai és bizonyos hangtani nehézségek tornyosulnak. Ami a régi magyar *mony* 'tojás' szót illeti, az egy uráli **muna* alakra megy vissza, és az *-n-* palatalizálódása a magyarban zajlott le, az obi-ugor nyelvekben *-n* van (UEWb. I/3: 285). *A mony és mogyoró* szavak magyar adatai is arra utalnak, hogy az *ny* > *gy* változás viszonylag kései. Nyilván korábbi az *n* > *ny* változás, de kérdés, hogy ez olyan régi-e, hogy már palatalizált *-n-* került volna át a csuvasba, ahol azután lezajlott az *ň* > *y* változás, mint a fenti *măy* 'nyak' < **boň* esetében. Mindenesetre ha a csuvas *măyăr* a magyarból került át, akkor ez csak a VI—VIII. században történhetett. Mégpedig a magyar—bulgár-török együttélésnek abban a korszakában, amely megelőzte a bulgárok felvándorlását a Volga—Káma vidékére. Gondot okoz a magyar szó vége. A szóvégi hosszú labiális régingek látszik, s ha ez nem másodlagos, akkor a csuvasban nem várnánk redukált magánhangzót.

Annyit mindenesetre meg kell állapítanunk, hogy a csuvas *măyăr(ă)* elvileg lehet a csuvasban magyar jövevényszó, s ha az, igen régi, a VIII—IX. századból való, s nem

okvetlenül a későbbi kárpát-medencei honfoglalóknak, hanem azoknak a volgai magyaroknak a nyelvéből, akik a bulgárokkal együtt vándoroltak fel északra, s akiket Juliánusz a mongol támadás előtt, 1235/36 telén a Volga mellett a volgai bulgár birodalomban talált. Ebben az esetben az átadó magyar alak **muňaru* volt, s az átvett alak *muňaru* > *măyără* hangváltozáson ment át. A *măyără* alakok pedig másodlagosak. Ennek a megoldásnak nehézsége a magyar szó finnugor etimológiájának bizonytalansága. Elgondolkodtató továbbá, hogy a volgai bulgárok a magyar kíséronéptől ísmerték meg a mogyorót jelentő szót. Végül ez volna az egyetlen egyértelmű magyar eredetű szó a csuvasban (egy másik bizonytalan csuvas—magyar egyezés a *vejsze*, de itt a magyar szó török eredete a valószínűbb). — Ugyanakkor nem tudjuk elhárítani a fordított utat sem. Egy őscsuvas **boňor(o)* vagy **buňur(u)* szabályosan válhatott a régi csuvasban **muňor(o)*-vá, ez bekerülhetett a magyarba, majd a *muňor(o)*- a csuvasban szabályosan lett *măyăr(ă)*-vá. Kérdés, hogy más török nyelvekben kimutatható-e ez az alak.

Szavunk valószínűleg összefüg a következő oguz növénynevekkel: Tkm *boynuz* 'leptaleum nitelistyj, Leptaleum filifolium', Tt *boynuz ağaci* 'Judas tree, Cercis siliquatum; júdásfa', *boynuz otu* 'hellebore Helleborus, hunyor'. Ez a szó az oguz nyelvekben egybeesik vagy azonos a 'szarv' jelentésű szóval, ami a Tt-ben *boynuz*, a Tkm-ben *buynuz*. Ennek őstörök alakja **buŋ'uz*, egyes nyelvekben a szó a palatalizált *ŋ* hatására magashangú lett, a nazális hatására számos nyelvben a szókezdő *m-*. Az oguz nyelvekben a palatalizált *ŋ*-ből előbb *n*, majd *yn* lett (l. OT *koň* 'juh', Tt *koyun* 'juh', OT *boň* 'nyak', Tt *koyun*), más török nyelvekben az *ŋ* depalatalizálódott (pl. karaim *müñüz*) vagy denazalizálódott (pl. tat. *mögiz*), sőt a *-g-*ből *-y-* lett (pl. balkár *müyüz*, tuva *müyis*), más török nyelvekben a *-g-* kiesett és hosszú magánhangzót találunk (pl. altaji *mü:s*, jakut *muos*) (a legfontosabb adatokat l. E. V. SEVORTJAN, *Étimologičeskij slovar' tjurkskih jazykov*. 1978. 2: 243—5).

Számunkra különösen fontos, hogy a csuvasban a 'szarv' *măyra* (AŠMARIN i. m. 293), *măyraka*, *mıyraka*, *mıraka*, *mıryaka*. A csuvas *măyra* metatézis eredménye egy korábbi **măyar*-ból. Ez egy őscsuvas **muňar* < **buňar* alakra megy vissza. Ez pedig egy őstörök **buŋ'az* rotacizmusmal keletkezett szabályos megfelelője. Az, hogy 'szarv' jelentésű szó szerepel növénynevekben, ismeretes a magyarban is; például *szarvasagancsgomba* (*Xylaria hypoylon*), *szarvasagancspáfrány*, *agancspáfrány*, *jávorszarv* (*Platyterium alcicorne*) (CSAPODY—PRISZTER i. m. 176). Az elnevezésnek alaki hasonlóság vagy álg hasonlóság lehet az alapja. A 'szarv' jelentésű török szó megvan a mongolban is (irod. *mögüresün*), jelentése 'porc'. A 'mogyoró' és a 'szarv' úgy függhet össze, hogy mindkettő „csontos”, a mogyoró a csonthéjú növény, míg a szarv a csontkinövés. A magyar *mogyoró* < *muňaró* egy török kicsinyítőképzős alakból vezethető le: *mogyoró* < *moňaró* < < *muňarau* < **muňaray* ← **muňarag* < **muňaraq* < **buňaraq* < **buŋ'uz* + (A)q.

A török etimológia két problémáját azonban meg kell oldani. Az egyik a 'szarv' jelentésű *măyraka*, *mıyraka*, *mıraka*, *mıryaka* -k-ja, ami mély hangrendű szavakban csak igen későn fordul elő. A csuvasban többször jelentkezik egy -k/q elem, amely a többi török nyelvben nem fordul elő, ez azonban az eredetileg mélyhangú szavakban a csuvasban -χ lett; például 'hold': török *ay*, de csuvas *uyäχ* < **äyiq*. Ebben a szóban azonban nem ez az ősi csuvas -k/q elem van, hanem egy -ka képző. Ez van meg például az *ırxankka* 'sovány' (< *ırxan* < **arqan*) szóban vagy a *măntärkka* 'kövéres' szóban, amely utóbbi cseremiszt eredetű (vö cser. *mindir*). A képzőről l. L. S. LEVITSKAJA véleményét (Istoričeskaja morfoloģija čuvašskogo jazyka. Moskva, 1976. 144), aki a képzőt melléknévképzőnek tartja. A képző kései volta mellett szól, hogy a képző nélküli forma is megvan a csuvasban *măyra* alakban. A másik probléma az, hogy noha a 'szarv' szó, mint láttuk, szerepel török növénynevekben, illetve növénynévként, 'mogyoró, csonthéjú gyümölcs' jelentésben

eddig csak a csuvasban lehetett kimutatni. Ez azonban a csuvas török nyelvek közötti helyzetét ismerve nem szokatlan.

A magyar *mogyoró* a vándorlások korában jelentett minden csonthéjú gyümölcsöt, mogyorót, és — ha találkoztak vele — diót egyaránt. Ha török eredetű, akkor a csuvasra utaló rotacizmus van benne. Ugyanakkor a 6. sz. térkép (CSAPODY—CSAPODY—ROTT i. m. 259) azt mutatja, hogy dióval a magyarság csak a Dnyesztertől nyugatra, tehát Etelközben vagy a Kárpát-medencében találkozhatott. Lehet, hogy egy ideig egymás mellett éltek nagyjából azonos jelentésben ('csonthéjú gyümölcs'), s csak később szűkülhetett le a *mogyoró* jelentése a maira és jelenhetett meg a *dió* a mai jelentésében. A *dió* hangalakja pedig egyértelműen egy csuvasos típusú török nyelvre utal, akkor is, ha a szó ma nincs meg a csuvasban.

6. térkép

A közönséges dió elterjedése (CSAPODY—CSAPODY—ROTT 1966. 259)

II. Török—alán—magyar. kapcsolatok

Nyelvi szempontból török eredetű faneveink csuvasos jelleget mutatnak. Ilyen a *kőr* ($\leftarrow$ *kevrīš < *kebrīč), szemben a kipszak *küyrüč*, (>) *küyrüš* alakokkal, az azeri *k'öyrüš* *g'üyrüš* kipszak jövevény), s csuvasos török nyelvből való az oszét *kaerz/kaerze* (< *kaeris < *kevrīš) is; a *gyümölcsény* ($\leftarrow$ *jemičen*, szemben a köztörök *yemišen* alakkal és megfelelőivel); a *gyertyán* ($\leftarrow$ *jartan, vagy ha mégis magyar a képzés, akkor a *gyertya* szó); a *gyűrű(fa)* ($\leftarrow$ *jerig*, szemben a köztörök *yerik*, *yerek* alakokkal, még akkor is, ha a szóban nincs rotacizmus, tehát nem östörök *yezik a kiinduló alak); *dió* ($\leftarrow$ *jiay < *jigağ* szemben a köztörök *yağak*, *yağak* alakokkal) és valószínűleg a *mogyoró* ($\leftarrow$ *mońoraq < **buń'uz*). Itt szeretném megjegyezni, hogy *som* fanevünk is csuvasos török nyelvi eredetre mutat, de tárgyalása részben a török, részben a magyar adatok szerteágazó volta miatt külön tanulmányt igényel. — *Tölgy* fanevünk nem török eredetű, hanem iráni, nagy valószínűséggel alán. Mindezek alapján valószínűsíthetjük, hogy noha semmilyen hangtani fogódzónk nincs, *bükk* szavunk is ugyanebbe a körbe tartozik. A nogajba és krími tatárba is a korábbi bulgár-török vagy kazár nyelvből ott helyben megőrződött forma került. — Mivel a *kőr*is viszont a bulgár/kazár nyelvekből kerülhetett az alánba, igen valószínű, hogy ez a hét (a *som*-mal együtt nyolc) növénynevén olyan régióból származik, ahol egy csuvas típusú nyelvet beszélők, valamint a magyar nyelvet és az alán nyelvet beszélők ősei együtt éltek. Ez pedig a Don és a Kubán közötti terület, a Fekete-tenger északkeleti partja, de nem lehet a Volga—Káma vidéke.

Paleobotanikai szempontból az átvételre elvileg négy hely jöhet számításba: 1. A Kaukázustól északra fekvő terület a Kubán kelet—nyugati folyásáig, 2. a Krím, 3. a Dnyesztertől nyugatra fekvő terület a Kárpátokig, vagyis Etelköz, illetve 4. a Kárpát-medence. A köris a Kaukázus északi lejtőin, a Fekete-tenger északi partvidékén található, természetesen a Krím-félszigeten és a Kárpát-medencében is; a gyümölcsényről, vagyis a galagonyáról nincsenek paleobotanikai adataink; a gyertyán a Volgától a Kárpát-medencéig mindenütt megvan, illetve megvolt; a gyűrűfa, vagyis az éger nemcsak a Kárpátokban és a Kaukázusban, hanem Európa északi részein is elterjedt. A mogyorót mindenütt átvehettük, a dióval a magyarság a Dnyesztertől nyugatra ismerkedhetett meg, de persze a szót ismerhette korábban is tágabb értelemben. — Bár a Krím délkeleti, ma is részben erdős részén a szóban forgó faneveink által jelölt fák nagy része a vándorlások korában kimutatható, ezt a területet mégis ki kell zárunk azok köréből, amelyekben szavainkat átvehettük. A Krím története jól ismert, délkeleti részén a magyarok legfeljebb mint alkalmi látogatók vagy kereskedők, illetve azok kísérete jelenhettek meg.

Ezzel lényegében kétfelé oszlanak a lehetőségek. Az egyik a Don—Kubán vidéke, a másik a Dnyesztertől nyugatra fekvő terület, tehát Etelköz, illetve a Kárpát-medence. Ha a nyelvi és a paleobotanikai adatokat egymásra helyezzük, akkor a terület bizonyos szavak esetében leszűkül. A török—magyar—alán együttélés helye a vándorlások korában jól kitapintható. — Az V—IX. században az alánok elhelyezkedését eléggé pontosan ismerjük a forrásokból. Az alán kutatások az utóbbi években szerencsére felgyorsultak. A korábbi irodalmat I. HARMATTA, *Studies in the language of the Iranian tribes in South Russia* (Acta Orientalia Hung. 1. 1951: 261—314), UŐ., *Az alánok Kelet-Európában a korai középkorban* (Antik Tanulmányok 22. 1975: 163—84). Az alánokra vonatkozó írott forrásokat kitűnően összefoglalta és tette közzé nemrég A. ALEMANY (*Sources on the Alans. A Critical Compilation. Leiden—Boston—Köln, 2000.*). Az alán régészet és ehhez kapcsolódó kutatások rendszeres összefoglalását adják az Alanica kötetek (I: 1992, II: 1992 és III: 1995, Vladikavkaz), I. még FEJŐS BARBARA tanulmányát (*Az alánok és a kereszténység. In: Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás. Szerk. FELFÖLDI SZ. — SINKOVICS B. Bp., 2001. 36—44.*)

Az alánok kapcsolatai a Krímmel szorosak lehetnek. Egy 193 és 208 közé datálható felirat Penticapaeumból megemlíti egy bizonyos személyt, aki az alánok fő tolmácsa volt (ALEMANY i. m. 111—3). Ugyancsak ismeretes egy bizonytalan dátumú felirat Gorgippiából (ALEMANY i. m. 112), amelyen az *Alanikos* név előfordul. Nagyobb alán jelenlétről a Krím-félszigeten azonban a negyedik század után nem tudunk. S a Krímtől nyugatra vándorolt alánok a hun birodalom felbomlása után Spanyolország felé eltűnnek. A VI. századtól az alánok tartózkodási helye jól adatható. 531-ben a Szaszanida uralkodó Huszrav Anosirván (531—578) megalapítja Derbendet és megerősíti a Keleti- és Közép-Kaukázus védelmi rendszerét, többek között az alánok ellen (ALEMANY i. m. 440). — Eléggé pontos leírását adja az alánok elhelyezkedésének Menandrosz protektor, akinek a VI. századi munkája Bíborbanszületett Konstantin kivonataiban maradt fent. 569-ben indult a nevezetes Zemarhos-féle követség Szibulusz türki kagánhoz. Hazafelé vezető útjuk részletesen le van írva Menandrosznál. A Volgán átkelve elérkeztek az ugorokhoz (оуғурот), akiknek jó kapcsolata volt Szibuluszsal. Ezek figyelmeztették a követeket, hogy a perzsák leselkednek rájuk a Kofén (κωφήν) folyó partján (ALEMANY a Kofént a Kuma folyóval azonosította, a követség valószínűleg a Kumát, majd a Kubánt követte. A Kufisról I. RÓNA-TAS, *Where was Khuvrat's Bulgaria?: Acta Orientalia Hung. 53. 2000: 11.*) A követek ezután elérkeztek azon tavakhoz (τὰς λιμνας), amelyekbe, miután más folyókkal keveredett, a Kofén befolyik. Innen jutottak el az alán uralkodó udvarába, aki szívesen fogadta őket, de ragaszkodott ahhoz, hogy a velük érkezett török követek

fegyvereiket lerakják, csak úgy járulhattak elébe. Az alán uralkodó tanácsára a Dareinés hágóin átkelve hagyták maguk mögött a Kaukázust és a Rioni folyó torkolatánál, a mai Potiban szálltak hajóra Bizánc felé. — A kazár—arab háborúk leírása során az alánokat számtalanszor említik, mint akik a kazárok és a Kaukázus között laknak. Így például 725-ben az arab hadvezér, Dzsarrah a Darial szorosnál (vagyis az Alán kapunál) megtámadta az alánokat és adókat vetett ki rájuk. 737-ben Marván nagy kazárelleses hadjárata előkészítéseképpen elhitette a kazárokkal, hogy az alánok ellen vonul, ezzel elaltatta a kazárok éberségét, majd egyszerre támadt Derbenten és az Alán szoroson keresztül. Fő serege az alán területen áthaladva támadta meg a kazárokat (I. RÓNA-TAS 1996. i. m. 168). — Biborbanszületett Konstantin pontosan megadja az alánok elhelyezkedését a maga korában. A besenyőkről szóló fejezetben azt írja, hogy a besenyők négy törzse a Dnyeper tulsó, vagyis keleti oldalán helyezkedik el, s innen Uzia és Kazária öt, Alania hat napi járásra van. A 10. és 11. fejezetben az alánokról mint a kazárok szomszédairól szól a császár, s arra hívja fel a figyelmet, hogy az alánok birodalma a kazárokéval határos, mégpedig azok leggazdagabb kilenc tartományával. Mivel az Alán kapu (Dar al-Alán, Darial) a Kaukázus egyik legfontosabb átjárója volt, s egyben az alánok déli határán, megállapítható, hogy ebben a korban az alán terület az Azovi-tenger (Meotis) keleti partja, a Don és a Kaukázus északi lejtői között terült el.

A fentiek alapján azt mondhatjuk, hogy *tölgy* szavunkat biztosan a Don és a Kubán közötti területen, a kazár—alán—magyar együttlélés idején vehettük át, s ekkor kerülhetett az alánba a törökből a *kóris* szavunk eredetije is. A *dió* szavunkat átvehettük itt is, ha a jelentésszűkülés később zajlott le, de átvehettük Etelközben, már a mai jelentésében. Egyelőre nyitva kell hagynunk azt a kérdést, hogy a Kubán vidékén, vagy Etelközben, vagy esetleg a Kárpát-medencében vettük-e át *gyertyán*, *gyümölcsény*, a *gyűrű*[fa], a *mogyoró*, (a *som*) és végül a *bükk* szavunkat. A kubáni átvételt sem hangtani, sem paleobotanikai okok nem zárják ki. Ebben az esetben feltételeznünk kell, hogy a *bükk* eredetileg nem a *fagus sylvatica*, hanem a *fagus orientalis* neve volt. Az Etelköz csak akkor jöhet számításba, ha a magyarságnak ez egyfelől hosszabb tartózkodási helye volt, másfelől e területen bulgár vagy kazár népességet talált, amelytől a faneveket megismerhette. Végül pedig a Kárpát-medence akkor elképzelhető, ha e szavakat egy csuvas típusú nyelvet beszélő nép még őrizte a Kárpát-medencében a magyarok honfoglalása idején.

Faneveink nyelvészeti, paleobotanikai és történeti vizsgálata ezeket a lehetőségeket engedi meg, másokat azonban, köztük a Volga—Káma vidékét, „Baskíriát” vagy más helyeket kizár. Ezzel lényegében új adatokkal és új érveléssel, de eljutottunk a Don—Kubáni őshaza korábban már többek (így GOMBOCZ, ZICHY, HALASI KUN) által vallott elméletéhez. Ez az elmélet eddig elsősorban Onoguria, Kuvrat bulgár-török államának lokalizációján alapult, bár nem nélkülözött életföldrajzi érveket sem (I.: GOMBOCZ, A bolgár kérdés és a magyar hun monda: MNy. 1921: 15—21; HALASI KUN T., A magyarság kaukázusi története. In: LIGETI szerk., A magyarság őstörténete. Bp., 1943. 71—99; J. NÉMETH, Zoltán Gombocz. Ein ungarischer Sprachforscher (1877—1935): ALH. 22. 1972: 1—40, különösen 15). Nemrégiben sikerült kimutatni, hogy Onoguria Kubán vidéki lokalizációja elfogadhatatlan, s Kuvrat Bulgáriáját a Dnyeper vidékére kell helyoznünk (RÓNA-TAS 2000. i. m. 1—22). Erre tehát nem lehet építeni a Kubán vidéki tartózkodás hipotézisét. Ez azonban nem jelenti azt, hogy más érveket nem kell mérlegelnünk.

III. Összefoglalás

A korai magyar—török kapcsolatok fontos tanúi török eredetű növényneveink. Jelenleg több mint negyven török eredetű növénynevet tart nyilván az etimológiai iroda-

lom. Ezek kisebb része nyelvjárási és többnyire kun eredetű. Túlnyomó többségükön csuvasos nyelvi bélyeg van. Különösen fontosak nép- és nyelvtörténeti szempontból faneveink. Hat fanevünk: a *dió*, *gyertyán*, *gyümölcsény*, *gyűrűfa*, *kőris* és *som* csuvasos típusú jövevényszó. A hetedik a *bükk*, biztosan török, nincs rajta ugyan biztos csuvas jegy, de nincs azt kizáró sem. A nyolcadik a *mogyoró*, amely lehet csuvasos török. A *tölgy* alán eredetű, és egyelőre ismeretlen az *éger*. — A *kőris* ugyanabból a török nyelvből került az alán—oszétba, mint a magyarba, és különösen fontos, hogy egy olyan török nyelvi állapotot tükröz, amelyben az ótörök *č* már szibilánssá vált. Egyébként szintén török eredetű az alán—oszétban a *gyékény* (oszét *jegen*) és a *kökény* (oszét *kakon*) megfelelője. — A *tölgy* mellett a magyarban (török közvetítéssel) alán eredetűnek tűnik a *som* és a *körte*. Valószínűleg ezek az alánban végső fokon kaukázusi nyelvekből származhattak, de további vizsgálatot igényelnek.

Ezen a ponton meg kell állnunk. Mindössze egy fontos szempontra kell még felhívni a figyelmet. Fanevek rendszerének átvételéhez több generáció ideje szükséges. Amennyiben faneveinket a Kubán környékén vettük át, s azok egy török—alán—magyar együttélésről tudósítanak, akkor a magyarságnak ott viszonylag hosszabb időt kellett tartózkodnia, továbbá onnan nem vándorolhatott a magyarság túl lassan az Etelközbe. Ugyanis a két vidék közötti területen a fák egy része nem élt, és hosszabb közbülső tartózkodás esetén nevük kihullott volna nyelvünkéből. Ahogy kihalt nyelvünkéből a *fenyő* szó kivételével az összes többi finnugor eredetű, túlevelű fát jelölő fanevünk.

RÓNA-TAS ANDRÁS

Some remarks on Hungarian names of trees

The paper discusses the etymology of the following Hungarian tree names: *bükk* 'beech', *tölgy* 'oak', *kőris* 'ash-tree', *gyümölcsény* 'hawthorn, a plant similar to whitethorn or elder', *gyertyán* 'hornbeam', *gyűrűfa* 'a kind of tree similar to maple or cornel', *éger* 'alder', *dió* 'nut', *mogyoró* 'hazel'. The author claims that *tölgy* is of Iranian, more precisely Alanian-Ossetian origin, *mogyoró* is either of Turkic origin or an internal Hungarian development from Old Hungarian *mony* 'egg', while the origin of *éger* is very uncertain. The remaining six and a seventh item, *som* 'cornel' (not dealt with in this paper), are of Turkic origin. — The first part of the paper focuses on the name *bükk* 'beech'. The author discusses its possible Indo-European origin. Further, he summarises the geobotanic background of the borrowing of tree names. He tries to reconcile the available geobotanic data with the linguistic and historical ones. — In search of the Turkic background of the tree names at hand, the author also deals with some other Hungarian, Slavic, Ossetian and Turkic tree names. — Finally, he points to the fact that the geobotanic map of these trees outlines the region where Hungarians may have borrowed the names, and thus this research opens a new type of source for the reconstruction of the early history of Hungarians in the first millennium.

ANDRÁS RÓNA-TAS